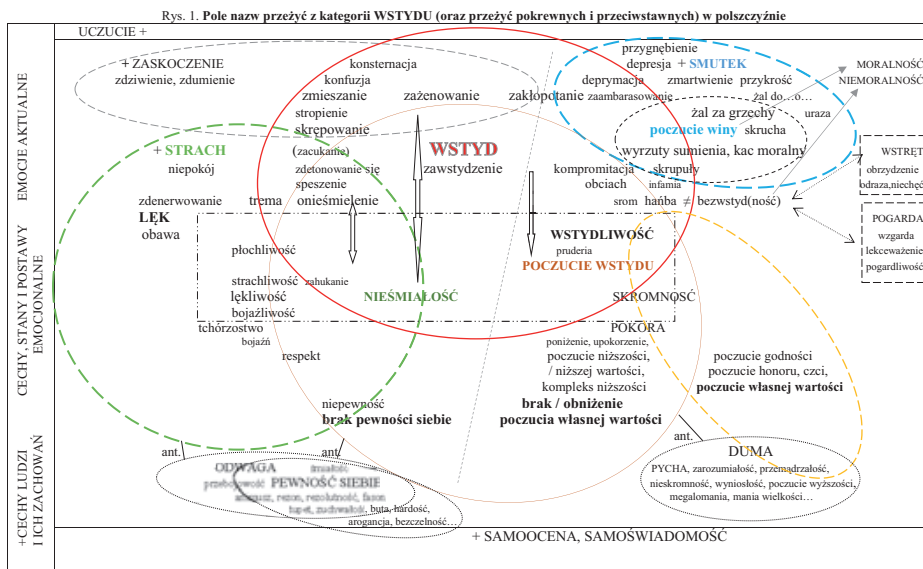

POLE LEKSYKALNO-SEMANTYCZNE KATEGORII WSTYDU W POLSZCZYŹNIE (NA TLE OGÓLNEJ KATEGORII UCZUĆ)

Uwzględniając słowa i związki wyrazowe przywoływane przez lingwistów w kontekście analizy pojęcia wstydu utrwalonego w polszczyźnie oraz synonimy i hiperonimy stosowane w badanych słownikach do zdefiniowania jednostek z rodziny słowotwórczej „wstydu”, możemy ułożyć obszerną listę wyrażen języka polskiego odnoszących się do badanej kategorii. Na załączonym rysunku ukazane zostały rzeczownikowe reprezentacje mniej lub bardziej rozbudowanych rodzin wyrazowych z nią powiązanych.

Tym, co wydaje się organizować, ale równocześnie komplikować to pole leksykalno-semantyczne, są dwa parametry semantyczne: parametr braku lub obniżonego poczucia własnej wartości oraz parametr braku pewności siebie (braku śmiałości). Pierwszy z nich wyznacza strefę przyciągania dążącą w stronę ogólnej kategorii smutku (żalu), drugi natomiast – w stronę ogólnej kategorii strachu (lęku). Co istotne, zarówno wyrazy z rodzin słowotwórczych „strachu” (oraz „obawy” i „lęku”), jak i „smutku” (oraz „żalu”) wprowadzane są do definicji terminu „wstyd” i nazw pojęć pokrewnych w analizowanych słownikach języka polskiego (w *Innym słowniku języka polskiego*, *Wielkim słowniku języka polskiego*, *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* i *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny*) oraz do proponowanych przez semantyków charakterystyk znaczeniowych tych słów²⁴ – z przewagą odwołań do kategorii strachu. Również psycholodzy badający respondentów polskich takie powiązania, zwłaszcza ze strachem, odkrywają²⁵.

Rzecz wygląda szczególnie ciekawie w perspektywie porównawczej, zwłaszcza w kontekście języka angielskiego, w którym pojęcie wstydu (ang. shame) jawi się jako bliskie pojęciu poczucia winy (ang. guilt)²⁶ (zwróćmy uwagę na znaczenie zwrotu: „It’s a shame!” – „Szkoda!”, jak również na metaforyczne obrazowanie²⁷) i tym samym łączy się z kategorią smutku (ang. sadness, regret), ale nie strachu (ang. fear)²⁸, zwłaszcza że psycholodzy podkreślają niekonieczność uwzględniania jakiegokolwiek zewnętrznego obserwatora w rozumieniu i przeżywaniu wstydu²⁹. Może to mieć związek z wyraźniejszym rozgraniczeniem w angielszczyź-

²⁴ Zob. Grzegorzyczkowa, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*; t a ż, *O przyznawaniu się do winy i aktach pokrewnych*; Jędrzejko, dz. cyt.; Mikołajczuk, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie*; t a ż, *O nieśmiałości (i wstydlivości) w języku polskim*; Nowakowska-Kempna, dz. cyt.; Zaron, dz. cyt.

²⁵ Por. np. A. Jasiełska, *Treść i struktura prototypu wstydu jako przykład emocji złożonej*, „Roczniki Psychologiczne” 15(2012) nr 3, s. 102-104; t a ż, *Charakterystyka i konsekwencje potocznego rozumienia emocji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013, s. 83, 85. Zob. B. Danieluk, *Ile jest Ja w emocjach samoświadomościowych? Rodzaj zaangażowania Ja a wstyd, poczucie winy i zakłopotanie*, „Psychologia Społeczna” 8(2013) nr 3(26), s. 302-322.

²⁶ Por. H. Tisari, *Conceptualizing Shame: Investigating Uses of the English Word Shame, 1418-1991*, w: R.W. McConchie i in., *Selected Proceedings of the 2005 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX)*, Cascadilla Proceedings Project, Somerville, Massachusetts, 2006, s. 150, 152 (<http://www.lingref.com/cpp/hel-lex/2005/abstract1355.html>).

²⁷ Por. Z. Kövecses, *Are There any Emotion-Specific Metaphors?*, w: *Speaking of Emotions: Conceptualisation and Expression*, red. A. Athanasiadou, E. Tabakowska, Mouton de Gruyter, Berlin-New York 1998, s. 131-137, 143-148; Mikołajczuk, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie*, s. 141.

²⁸ Zob. A. Wierzbicka, *Shame, Embarrassment, and Fear*, w: t a ż, *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*, Oxford University Press, New York-Oxford 1992, s. 130-134. Por. też: Mikołajczuk, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie*, s. 141n.

²⁹ Zob. E. Kurtz, *Shame & Guilt*, iUniverse, Bloomington, <http://www.hindsfoot.org/eksg.html>. Por. M. Lewiś, *Emocje samoświadomościowe: zażenowanie, duma, wstyd, poczucie winy*,

nie zakresów słów „shame” oraz „embarrassment” i „shyness”³⁰, które bywają tłumaczone na język polski jako „wstyd” lub „wstydzic się” (a także: „zażenowanie”, „zakłopotanie”, „onieśmielenie” oraz „nieśmiałość”)³¹. Jak podkreśla Wierzbicka, współcześnie w języku angielskim rzeczownik „shame” zaczyna się wycofywać z użycia i zmienia swe znaczenie, a dominującą pozycję zajmuje „embarrassment”³². Pozostaje to w zgodzie z twierdzeniem socjologa Thomasa J. Scheffa o tabuizacji wstydu we współczesnych społecznościach anglojęzycznych i o właściwym im zawężeniu zakresu nazwy „shame” do przeżyć głębokich, uwewnętrznionych i niepublicznych³³. O tym, że w innych niż angielski językach odpowiedniki „shame” i „embarrassment” mogą mieć, podobnie jak w polskim („wstyd”), wspólną nazwę, świadczą prace różnych badaczy, między innymi opisujących holenderski, hiszpański³⁴ czy różne języki nieeuropejskie³⁵. Problem wydaje się o tyle istotny, że prace psychologów badających świat przeżyć, także wstydu, pozostają często pod przemożnym wpływem języka angielskiego (jako dominującego w piśmiennictwie psychologicznym³⁶), dlatego specyficzne rozumienie wstydu (ang. shame) w tym języku może zabarwiać sposób postrzegania i w efekcie także badania fenomenu wstydu przez psychologów.

Na złożoność pola leksykalno-semantycznego kategorii wstydu w polszczyźnie znaczący wpływ może mieć również zróżnicowana charakterystyka temporalna przeżyć, do których odnoszą się nazwy przynależne do tego pola. Opisują one bowiem zarówno krótkotrwałe, aktualne emocje – na przykład na-

w: *Psychologia emocji*, tłum. M. Kacmająr, red. M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, GWP, Gdańsk 2008, s. 787; W. Łosia k, *Psychologia emocji*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007, s. 62. Zob. Danieluk, dz. cyt.

³⁰ Zob. Y.M.J. van Osch, S.M. Breugelmans, M. Zeelenberg, *The Meaning of Dutch „Schaamte” as a Single Term for Shame and Embarrassment*, w: *Components of Emotional Meanings: A Sourcebook*, red. J.J.R. Fontaine, K.R. Scherer, C. Soriano, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 486-489; Wierzbicka, dz. cyt.

³¹ Sprawdzenie tej hipotezy wymagałoby systematycznych analiz porównawczych z wykorzystaniem tych samych metod i koncentracją na szerszych wiązках semantycznie pokrewnych słów odnoszących się do ogólnej kategorii wstydu w każdym z porównywanych języków.

³² Por. A. Wierzbicka, *Defining Emotion Concepts: Discovering Cognitive Scenarios*, w: taż, *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 112n.

³³ Zob. T.J. Scheff, *Shame in Self and Society*, „Symbolic Interaction” 26(2003) nr 2, s. 239-262.

³⁴ Zob. van Osch, Breugelmans, Zeelenberg, dz. cyt.

³⁵ Na przykład koreański, język ewe w Afryce Zachodniej i język kuman w Papui-Nowej Gwinei (por. Wierzbicka, *Shame, Embarrassment, and Fear*, s. 131).

³⁶ Por. np. S. Brinkmann, P. Muses, *Emotions and the Moral Order*, w: *Dynamicity in Emotion Concepts*, red. P.A. Wilson, Peter Lang, Frankfurt am Mein 2012, s. 134; zob. I. Kurcz, *A może w miejsce dwujęzyczności – język globalny?*, w: *Psychologiczne aspekty dwujęzyczności*, red. I. Kurcz, GWP, Gdańsk 2007, s. 457-465; por. Wierzbicka, *Shame, Embarrassment, and Fear*, s. 130.

zwy: „zawstydzenie”, „zmieszanie”, „onieśmienie”, „skrępowanie” czy „zakłopotanie” („Przed gościem dygnęła i od razu zawstydziła się tego dziewczęcego dygnięcia”³⁷), jak i względnie trwałe postawy i cechy emocjonalne, związane z możliwością częstego doświadczania danych uczuć – na przykład „poczucie wstydu”, „wstydlivość”, „pruderia” czy „nieśmiałość” („Pornografia wykorzystuje ciało ludzkie dla celów komercyjnych, «kupując» człowieka za cenę przełamania poczucia wstydu, stojącego na straży godności osobistej”³⁸). Zauważmy, że w definicjach centralnego hasła „Wstyd” zaproponowanych przez autorów słowników wybranych przez nas do badań zróżnicowanie temporalne wstydu nie zostało dobrze uwidocznione³⁹. Może to prowadzić do nieporozumień – jeśli na przykład „bezwstyd” jest opisywany jako między innymi „brak wstydu”, a sam „wstyd” jako „przykre uczucie”, wówczas nieobeznany ze słowem „bezwstyd” odbiorca słownika może wywnioskować, że odnosi się ono do cechy pożądanej, skoro oznacza brak uczucia przykrego, a więc niepożądanego (w rzeczywistości „bezwstyd” oznacza brak poczucia wstydu, czyli brak pożądanej postawy skłaniającej podmiot do nierobienia rzeczy, których później musiałby się wstydzić)⁴⁰.

Pośrednio na różnicę między krótkotrwałymi, aktualnymi przeżyciami (afektami) a względnie trwałymi cechami emocjonalnymi, postawami i usposobieniem zwraca uwagę Bednarek, zaliczając „onieśmienie” do nazw afektów, a „nieśmiałość” opisując jako „usposobienie”⁴¹, Mikołajczuk natomiast wskazuje na stałe cechy osobowości opisywane słowami „nieśmiałość” i „wstydlivość” oraz na ich aktualizację w przeżyciach krótkotrwałych, opisywanych na przykład słowami „onieśmienie”, „zakłopotanie”, „zmieszanie” czy „zażenowanie”, a także na zależne od kontekstu odniesienie określeń: „wstyd”, „onieśmienie”, „wstydzić się”, („czuć się”) „niepewnie”, „nieswojo”, „nieporadnie”, do przeżyć aktualnych, krótkotrwałych lub do stałych właściwości podmiotu⁴².

Z definicji leksykograficznych i prac badaczy znaczeń nazw z pola leksykalno-semantycznego kategorii wstydu wynika, że centralnym pojęciem w tym polu jest pojęcie wstydu. Potwierdzają to dane frekwencyjne Narodowego Korpusu Języka Polskiego, gdzie najczęściej odnotowywanymi słowami,

³⁷ Narodowy Korpus Języka Polskiego: T. K o n w i c k i, *Bohiń*, 1987 [książka lit.]. Wszystkie przytoczenia z Narodowego Korpusu Języka Polskiego pochodzą ze strony internetowej www.nkjp.pl. Wyróżnienia w przykładach – A.M.

³⁸ Narodowy Korpus Języka Polskiego: D. K o r n a s - B i e l a, *Niszczący wpływ pornografii*, „Wychowawca” 2006 nr 5(161) [miesięcznik publ.].

³⁹ Zob. hasło „Wstyd” w: *Inny słownik języka polskiego* (t. 2, s. 1062); *Uniwersalny słownik języka polskiego* (t. 4, s. 533n.); *Wielki słownik języka polskiego*.

⁴⁰ Analiza zwrotu: „ktoś odarł kogoś ze wstydu” – por. M i k o ł a j c z u k, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie*, s. 131.

⁴¹ Por. B e d n a r e k, *Z pewnym zażenowaniem o onieśmieniu...*, s. 255.

⁴² Por. M i k o ł a j c z u k, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie*, s. 131, 135-137; t a ż, *O nieśmiałości (i wstydlivości) w języku polskim*, s. 257, 261-264.

które reprezentują to pole, są „wstyd” (7587 poświadczeń) oraz „wstydzic się” (5558 poświadczeń). Dla porównania zaznaczmy, że niemal trzydzieści pozostałych czasowników z omawianego pola, między innymi: „zawstydzic się”, „krępować się”, „zmieszać się”, „stropić się”, „speszyć się”, występuje w tym samym materiale stosunkowo rzadko (Narodowy Korpus Języka Polskiego rejestruje łącznie około trzech tysięcy ich użycie w tekstach).

O specyficznej roli słowa „wstyd” w całym polu świadczy także następujące wprowadzenie do cyklu poświęconych wstydu artykułów publicystycznych i wywiadów opublikowanych w „Wysokich Obcasach Extra”:

(1) „Wiele pięt w s t y d u: nieśmiałość, zażenowanie, speszenie, lęk przed wystąpieniami, otyłość, bieda, poczucie winy, przyzwoitość, destrukcja”.

Rzeczownik „wstyd” wyznacza tu kategorię ogólną, nadrzędną, wymienione po nim nazwy wprowadzają natomiast uszczegółowienia, przy czym odnoszą się one zarówno do cech emocjonalnych i uczuć z nakładających się częściowo na siebie kategorii wstydu, strachu i smutku („nieśmiałość”, „zażenowanie”, „speszenie”, „lęk przed wystąpieniami”, „poczucie winy”), jak i do postawy moralnej („przyzwoitość”) oraz do zjawisk traktowanych tu jako typowe przyczyny wstydu („otyłość”, „bieda”) i negatywnych konsekwencji przeżyć („destrukcja”).